

SAMENVATTING [SUMMARY IN DUTCH]

Vertaald in het Nederlands luidt de titel van dit onderzoek: *Kruispunt. Een exploratie van de Emerging-Missional conversatie, met speciale aandacht voor 'missionair leiderschap' en de uitdagingen hiervan voor theologisch onderwijs*. Deze dissertatie stelt in twaalf hoofdstukken de volgende, samenhangende onderwerpen aan de orde: de roeping van de kerk in de 21^e eeuw; (missionair) leiderschap; en leiderschapseducatie. Dit gebeurt vanuit een overkoepelede vraagstelling die wordt geïntroduceerd in het eerste hoofdstuk – zie beneden – en in gesprek met actuele internationale discussies over deze zelfde thema's, zoals zal blijken uit de onderstaande samenvatting.

Hoofdstuk 1 opent met de stelling dat de zich voortzettende trend van ontkerkelijking, in combinatie met culturele ontwikkelingen in de richting van pluralisme, consumentisme en postmoderniteit, een zogeheten *adaptive challenge* vormt voor Nederlandse kerken. Een dergelijke 'uitdaging' ontstaat wanneer diepe overtuigingen worden bevraagd, de waarden en oplossingen van voorheen niet meer blijken te werken, en zich andere legitieme perspectieven opdringen. De *Emerging Church Movement* en de *Missional Church Movement* gaan proactief in op de uitdagingen zoals die zich op vergelijkbare wijze als in Nederland aandienen in onder meer Amerika, Australië, Canada, Groot-Brittannië, en Nieuw-Zeeland.

De *Missional Church Movement* heeft zijn wortels in het Amerikaanse *The Gospel and Our Culture Network*, dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een antwoord probeerde te formuleren op de vraag van de anglicaanse zendingsoverste Lesslie Newbigin: '(Hoe) kan de kerk in het Westen weer een missionaire kerk [*missional church*] worden, gezien het feit dat haar context een missiegebied is geworden?'

Terwijl theologen hierover discussieerden in academische platforms, ontstonden in Engeland, Australië, Nieuw-Zeeland en Amerika in laagkerkelijke kring *grassroots* gemeenschappen die zelfbewust 'contextueel' waren, zowel cultureel als geografisch gezien. Hier liggen de wortels van *alternative worship*, en van wat vandaag in Groot-Brittannië bekendstaat als *fresh expressions of church*, *mission-shaped church*, of (dankzij Amerikaanse import) als *emerging church*. Andere termen, zoals *borderlands church*, *missional church*, of *simple church*, worden eveneens gerekend tot het discours binnen wat we aanduiden als het Emerging-Missional 'milieu'.¹

Dit proefschrift zoomt in op de punten waar de *Emerging Church Movement* en de *Missional Church Movement* – met al hun theologische en regionale verschillen – elkaar aanvullen en 'ontmoeten' rondom gemeenschappelijke vragen, in het bijzonder waar het gaat om kerk-zijn in een veranderende cultuur, leiderschap, en de (theologische) oplei-

¹ Deze term omvat ook organisaties en praktijken daarbinnen. De nadruk in dit proefschrift ligt echter op de Emerging-Missional *Conversation*, dat wil zeggen op vormen van 'gesprek' zoals gevoerd via publicaties.

ding van leiders.² De term *Emerging-Missional Conversation* is bedoeld om deze keus expliciet te maken. Deze uitdrukking staat voor vormen van ‘gesprek’ – zoals voornamelijk gevoerd via artikelen, boeken en blogs – die convergeren als het gaat om theologische visievorming rondom kerk en leiderschap in de 21^e eeuw. Dit zijn belangrijke thema’s in de praktische theologie, zo wordt uitgelegd.

De overkoepelende vraagstelling van deze dissertatie is deze: *Welke uitdagingen kunnen er worden geformuleerd voor protestantse instituten die beogen toekomstige leiders op te leiden – uitdagingen die zijn gebaseerd op een verkenning van de Emerging-Missional Conversation en van visies daarin aangaande missionair leiderschap en het opleiden van leiders?*

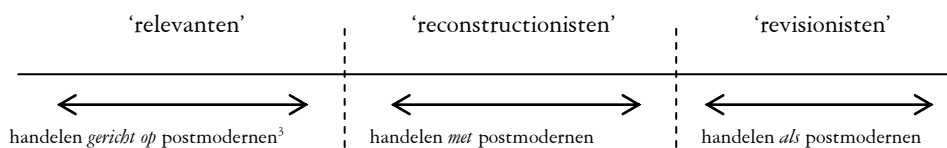
Deze vraagstelling valt uiteen in zeven hoofdvragen die zijn verdeeld over de drie delen van dit proefschrift. Deel A exploreert de EMC; deel B gaat specifiek in op leiderschap; deel C behandelt leiderschapseducatie.

Het proefschrift eindigt met een samenvatting van de antwoorden op de hoofdvragen, vergezeld van reflecties op de uitkomsten en enige suggesties voor nader onderzoek (hoofdstuk 12).

DEEL A: Exploratie van de Emerging-Missional Conversation

Hoofdstuk 2 gaat in op de historische achtergrond en theologische kenmerken van de EMC. Beargumenteerd wordt dat de term *missional church* in de komende jaren waarschijnlijk vaker gebruikt zal worden dan *emerging church*, vooral vanwege het feit dat de Emerging Church Movement in toenemende mate theologisch heterogeen, en daardoor in kringen van (behoudende) *evangelicals* steeds controversiëler is geworden. Na een historische schets van de wortels van de Emerging Church Movement volgt een poging deze theologische diversiteit inzichtelijk te maken door het schetsen van een (ideaaltypisch) spectrum van drie substromingen in deze beweging:

Figuur 1. Drie substromingen in de Emerging Church Movement

² Op diverse plekken onderkent deze dissertatie dat de termen ‘leiderschap’ en ‘leider’ in Nederland niet vanzelfsprekend positieve associaties oproepen, terwijl dit in bijvoorbeeld de Verenigde Staten anders ligt – al komen we juist in de EMC vergelijkbare weerstanden tegen jegens het zogeheten ‘heroïsche’ leiderschapsmodel dat ook in Nederland irritatie of vervreemding oproept.

³ Eng.: ‘minister to postmoderns’. De twee daaropvolgende, eveneens moeilijk in het Nederlands te vertalen uitdrukkingen zijn ‘minister with postmoderns’ en ‘minister as postmoderns’. ‘Postmoderns’ [*postmodernen*] is een uitdrukking die een EMC perspectief wil vertolken; ze staat voor mensen die zich wegens diepgaande sociaal-culturele veranderingen vervreemd weten van traditionele expressies van kerk en christelijk geloof.

De pijlen en de open schotten tussen de diverse stromingen impliceren dat er sprake is van levendig 'grensverkeer' en dynamiek, en dat geen van de drie substromingen qua theologie (of anderszins) gemakkelijk op één noemer kan worden gebracht. Met deze *disclaimer* in het achterhoofd geven we de volgende typologie.

'Relevanten' zijn qua dogmatische opvattingen behoudend en staan tegelijkertijd open voor hedendaagse cultuuruitingen en -vormen, zolang deze naar hun besef niet botsen met wat de Bijbel leert en behulpzaam zijn om postmoderne tijdgenoten te bereiken met het Evangelie.

'Reconstructionisten' staan relatief wat dichter bij postmoderneren dan relevanten (vandaar de uitdrukking 'handelen *met...*'); vaak zijn zij beïnvloed door bepaalde postmoderne accenten in hun epistemologie en kritiek op de moderniteit. Kenmerkend is vooral hun pleidooi voor een grondige 'reconstructie' van leiderschap, kerkstructuren, de rol van een predikant of voorganger, spirituele vorming, hoe gemeenschap vorm te geven, en hieraan gerelateerde zaken.

'Revisionisten' benadrukken een sterk ervaringsgerichte, sociaal en maatschappelijk betrokken, inclusieve, pluralistische 'pelgrim'-gemeenschap, en een theologie die lokaal, conversationeel en tijdelijk is. Veel revisionisten zijn dusdanig beïnvloed door postmodern gedachtegoed dat zij handelen *als* postmoderneren.

Bij alle onderlinge verschillen blijken de drie substromingen toch ook een gemeenschappelijke basisovertuiging te hebben. Deze laat zich als volgt samenvatten: (a) God is een 'zendende'/missionaire God die de kerk de wereld in zendt; (b) dit gezonden-zijn heeft allerlei praktische implicaties voor het kerkelijk leven. Deze overtuiging, zo wordt uitgelegd, is ook een essentieel kenmerk van de Missional Church Movement. Een convergentiepunt in de *Emerging-Missional Conversation* is derhalve het theologische motief van de missie van de Drie-enige God in en voor de wereld, waarin de kerk geroepen is te participeren in de vorm van incarnationele, missionaire [*missional*] gemeenschappen.

Het hoofdstuk betoogt vervolgens dat deelnemers in de EMC de lokale kerk zien als een *missional church*, dat wil zeggen als 'een gemeenschap van Gods volk die zichzelf definieert als een agent [*agent*] van Gods missie in de wereld, en die haar leven organiseert rondom dit eigenlijke doel'. Een missionaire kerk is open voor innovatie, experimenten, en creativiteit. Er bestaat geen algemeen, kopieerbaar model van een missionaire kerk, omdat de kerk is gehouden het Evangelie – *inclusief organisatorische aspecten* ervan – te 'vertalen' in elke culturele context die zij tegenkomt. Verder benadrukt men in de EMC dat leiders in missionaire kerken vaardigheden nodig hebben op het gebied van spirituele vorming en missionaire ontmoetingen, alsook op het gebied van organisatieontwikkeling en het leiding geven aan complexe systemen.

Als afsluiting volgt een kritische ondervraging van de retoriek in de EMC rondom drie thema's – kerk en instituut, de zogeheten sociale Triniteitsleer, en gemeenschap [*community*] – die alle van invloed zijn op visies omtrent kerk en leiderschap.

Hoofdstuk 3 vraagt aandacht voor het feit dat er in de EMC vaak wordt gesproken over de noodzaak van een ‘nieuw paradigma’ ten aanzien van (onder andere) kerk-zijn, leiderschap, en het opleiden van leiders. Dit leidt tot de vraag op welke manier het begrip paradigma fungeert in de EMC.

De term paradigma wordt – vaak impliciet – gebruikt op drie niveaus: macro, meso, en micro. Op macroniveau overlapt de term paradigma grotendeels met *worldview* (wereldbeschouwing), of equivalenten daarvan. Zo is er bijvoorbeeld sprake van een ‘modern’ of een ‘postmodern’ paradigma of *worldview*. ‘Paradigma’ op mesoniveau verwijst naar bepaalde opvattingen en waarden over thema’s als leiderschap, zoals in de uitdrukking ‘een missionair leiderschapsparadigma’. Paradigma’s op microniveau hebben betrekking op handelingsvoorstellen op specifieke terreinen, zoals het aannemen van *transformational coaching* als een nieuw paradigma.

Vervolgens wordt opgemerkt dat de term paradigma op zowel descriptieve als normatieve manieren wordt gebruikt. Een descriptieve claim is dat zich in de westerse wereld een grote paradigmaverandering voordoet (of dat deze zich reeds *heeft* voltrokken), bijvoorbeeld een verandering van *Christendom*⁴ richting *post-Christendom*. Een normatieve claim is dat zich een paradigmaverandering *dient* voor te doen, bijvoorbeeld van een Christendom model van kerk-zijn naar een missionaire kerk.

De literatuur in de EMC bevat vaak scherpe tegenstellingen tussen oude en nieuwe paradigma’s. Hierin klinkt de echo door van de eerste editie (1962) van *The Structure of Scientific Revolutions* van Thomas Kuhn. Dit invloedrijke boek suggereert dat aanhangers van botsende paradigma’s hun vak uitoefenen in verschillende werelden en dat hun paradigma’s ‘incommensurabel’ (niet met elkaar te verenigen) zijn. Als deze manier van denken wordt toegepast in de EMC, dan leidt dit er gemakkelijk toe dat mensen, groepen of instituties worden gecategoriseerd in termen van, bijvoorbeeld, ‘missionair’ of ‘niet-missionair’, wat geen recht doet aan de complexe en dynamische realiteit. Een ander mogelijk nadeel van het denken of spreken in termen van paradigma’s is dat dit dichotomieën benadrukt en ertoe neigt om botsende meningen in diskrediet te brengen door deze als ‘achterhaald’ voor te stellen. Dit kan tot gevolg hebben dat een redelijk gesprek met mensen die er een ander paradigma op nahouden niet meer wordt nagestreefd.

Hoofdstuk 4 beantwoordt de vraag hoe de begrippen ‘postmodern’ en ‘post-Christendom’ fungeren in de EMC en in welke opzichten ze van toepassing zijn om ontwikkelingen in westerse landen te beschrijven, inclusief Nederland. Wat betreft de uitdrukking ‘postmodern’ zien we twee lijnen in de EMC literatuur.

⁴ We laten de Engelse term Christendom onvertaald (vandaar de hoofdletter), omdat de Nederlandse begrippen ‘christendom’ of ‘christenheid’ net niet exact dezelfde betekenis of connotatie hebben. Een toelichting op de uitdrukking post-Christendom volgt in de samenvatting van hoofdstuk 4.

De eerste lijn benadrukt het postmodernisme: hierin gaat het om academische discussies, bijvoorbeeld over interpretaties van de Verlichting of over kennisleer (epistemologie). Binnen de EMC zijn het vooral revisionisten die hun aandacht richten op het postmodernistische gedachtegoed en die zich hierdoor laten beïnvloeden in hun theologiseren.

De tweede lijn belicht het fenomeen postmoderniteit: deze term verwijst vooral naar aspecten van *popculture*, zoals zichtbaar in muziek en kunst, televisie en film, informatietechnologie, de consumentencultuur en dergelijke. Meerdere toonaangevende sociologen bevestigen dat de maatschappelijke en culturele veranderingen in onze postmoderne, laatmoderne, hoogmoderne, hypermoderne (of nog weer anders genoemde) samenleving, ingrijpende implicaties hebben voor alle instituties – kerken niet uitgezonderd. Dit geldt ook voor Nederland, met de nodige *caveats*: zo zullen ‘postmoderne’ invloeden minder duidelijk aanwezig zijn in de Nederlandse Biblebelt dan daarbuiten.

Binnen de EMC wordt er ook gesproken over de verandering [*sbift*] van Christendom naar post-Christendom. De term Christendom staat voor een conglomeraat van beschaving, territorium en ideologie, met een daaraan gekoppelde mentaliteit waarin kerk en christelijk geloof tot de vanzelfsprekendheden behoren. De uitdrukking post-Christendom suggereert dat zowel de genoemde sociaal-politieke realiteit als de daarbij behorende *mindset* op zijn retour is. Dit geldt ook voor Nederland: de kerk is niet langer leidend in het publieke domein. Daarnaast blijkt voor de meeste Nederlanders kerk en christelijk geloof slechts marginaal van belang te zijn. Duidelijker dan de term ‘secularisatie’ duidt de term post-Christendom op de groeiende irrelevantie van de institutionele kerken in de Nederlandse samenleving, zonder daarbij te impliceren dat Nederlanders minder religieus (of ‘spiritueel’) worden.

De kerk in een postmoderne en post-Christendom setting, zo argumenteert men in de EMC, dient een andere, missionair gerichte focus te hebben, en een flexibele, netwerk-vorm van organisatie.

Hoofdstuk 5 gaat in op het opvallend frequente en intentionele gebruik van metaforen in de EMC. Wat speelt hierin mee? Als eerste valt op dat veel opinieleiders en schrijvers binnen de EMC, met name die in de Emerging Church Movement, artistiek geïnteresseerd, creatief en expressief zijn, en betrokken op hedendaagse cultuuruitingen, variërend van blogs tot films. Deze ‘romantische’ aanleg maakt hen open voor meer poëtische, evocatieve uitdrukkingen, zoals metaforen bij uitstek zijn. Hier komt bij dat metaforen, als transportmiddelen (Gr. *metaphorikos* = transportatie), veelal uitnodigen tot het denken niet in termen van ‘zijn’, maar van ‘worden’: de connotatie is er een van actie, beweging, relaties, transformatie en dergelijke. Dit dynamische karakter van metaforen past bij een postmoderne *Zeistgeist* en sluit ook goed aan bij veel schrijvers in de EMC, die immers *verandering* in de kerk hoog op de agenda hebben staan. Hierbij komen overwegingen van missiologische aard: het optimaal willen communiceren met postmoderne

tijdgenoten, onder meer door af te zien van vervreemdend taalgebruik: “De kerk be-treedt nu een wereld waarin verhaal en metafoor het hart van spiritualiteit raken” (Leonard Sweet).

Vervolgens spelen ook epistemologische overtuigingen een rol: als een vorm van multi-interpretabele en suggestieve beeldtaal passen metaforen bij een ‘bescheiden’ epistemologie die tolerant is ten aanzien van diversiteit en ambiguïteit, en die het mysterie van het Evangelie en het geloof zo veel mogelijk wil respecteren.

Tegelijk wordt onderkend dat een metafoor of krachtige beeldspraak een belangrijk instrument is voor leiders om mensen alternatieven te bieden voor hun denken en handelen, alsook in processen van betekenisverlening [*sense-making*], zo wordt gesteld in de EMC. De grootste nadruk in de EMC lijkt te liggen op nieuwe en creatieve metaforen die betrekking hebben op de kerk (zoals de kerk als ‘dj’) in een snel veranderende maatschappelijke context. Hierbij komen we ook allerlei leiderschapsmetaforen tegen (zie hoofdstuk 7).

Hoofdstuk 6 bespreekt het feit dat in sommige invloedrijke EMC publicaties bepaalde begrippen vanuit de zogeheten complexiteitstheorie een grote rol spelen, bijvoorbeeld wanneer schrijvers de kerk typeren als een complex adaptief systeem (CAS). Kort gezegd staat dit begrip voor het volgende. Binnen een ‘systeem’ – een verzameling van agenten [*agents*, bijvoorbeeld moleculen, mieren, of mensen] die onderling van elkaar afhankelijk zijn, een gezamenlijk belang en doel hebben, en die in een open verbinding staan met andere systemen in hun leefmilieu – is er sprake van connecties (onderlinge relaties, verbindingen, contact). Naarmate die contacten duurzaam en gevarieerd (d.i. ‘complex’) genoeg zijn, kan uit de onderlinge interacties nieuw gedrag ontstaan voor het systeem als geheel. Met andere woorden, het systeem is ‘adaptief’ als het in staat is om informatie te verwerken vanuit zijn omgeving en zich vervolgens aan te passen. Volgens de complexiteitstheorie is het veelal niet mogelijk om de interacties tussen de agenten in het systeem en de daaruit resulterende ‘emergente’ orde precies te voorspellen: de interacties zijn non-lineair. Dat houdt in dat er niet altijd een logische relatie bestaat tussen oorzaak en gevolg, input en output. In een complex systeem kunnen kleine veranderingen gevolgen met zich brengen die buitenproportioneel groot zijn. Samengevat houdt de complexiteitstheorie zich bezig met de dynamiek van complexe adaptieve systemen. Kenmerkend voor een CAS is dat deze zelforganiserend en lerend/ adaptief is en dat hij zich niet-lineair gedraagt.

Wat is nu de betekenis die complexiteitstheorie heeft binnen de EMC? Drie zaken zijn hierin van belang.

Ten eerste verschaft deze theorie een holistische wereldbeschouwing (of macroparadigma) die een beter alternatief vormt, zo wordt betoogd, voor het ‘moderne’ mechanische, newtoniaanse denken. Een holistische wereldbeschouwing benadrukt creativiteit, het gebruik van metaforen en denken in termen van verandering, en ze maakt attent op de

onderlinge afhankelijkheid en ‘connectiviteit’ in onze wereld. De implicaties voor de kerk is dat hierin gemeenschap, relaties en conversaties centraal (moeten) komen te staan.

In de tweede plaats biedt complexiteitstheorie aantrekkelijke en vruchtbare perspectieven en aansprekende metaforen die betrekking hebben op de kerk als een zelforganiserend en -regulerend, complex, adaptief en levend organisme, met een inherente capaciteit voor aanpassing aan de omgeving. Vanuit deze optiek bezien is *verandering* een natuurlijk, voortdurend en existentieel proces dat iedereen aangaat. Dit wordt ook theologisch onderbouwd: waar God werkt, is er sprake van verandering.

Ten derde geeft complexiteitstheorie aanwijzingen voor de rol en taken van leiders in *emerging/missional* gemeenschappen. De rol van leiders, zo wordt betoogd, is meer op de achtergrond dan het geval is in de meeste traditionele kerken. Hun taak is niet om veranderingen te plannen, maar om deze te *voeden*, door te zorgen voor vrij informatieverkeer en intensieve communicatie en interactie tussen alle leden van de gemeenschap. De organisatorische structuren die worden gekozen, moeten helpen om aanpassingsvermogen en flexibiliteit te bevorderen, en bovenal: een besef van de verantwoordelijkheid van elk individu voor de gemeenschap als geheel.

Het hoofdstuk vervolgt met een kritische bespreking, waarvan de conclusie is dat inzichten vanuit de complexiteitstheorie kunnen helpen processen van diepgaande verandering en innovatie in plaatselijke gemeenten te begrijpen. Innovatie doet zich met name voor waar er sprake is van veel onderlinge relaties en interactie, zowel onderling als met actoren buiten de gemeenschap. Leiders in dergelijke contexten werken niet met (top-down) *vision statements* of andere voorschriften voor verandering. Wat zij wel doen, is vernieuwingen stimuleren en faciliteren, en patronen ontdekken en benoemen in de veranderingen die zich voordoen; de leiders fungeren als zingevers en betekenisverleners. Deel B (bestaande uit de hoofdstukken 7-8) gaat dieper in op het thema leiderschap.

Deel B: Leiderschap

Hoofdstuk 7 schetst in hoofdlijnen hoe men in de EMC denkt en schrijft over leiderschap. Het blijkt dat slechts weinig auteurs een definitie verschaffen van wat leiderschap eigenlijk is. Wel komen we tientallen ‘labels’ tegen die iets aangeven van wat leiderschap idealiter dient te zijn, variërend van adaptief, apostolisch, en authentiek tot spiritueel en visionair. Ook zijn metaforen populair, bijvoorbeeld de leider als cultureel architect, jazzbandspeler, spiritueel ondernemer, of ‘verhalenverteller van de stam’ [*tribal story teller*].

Na een bespreking van hoe men in de EMC denkt over diverse thema’s die te maken hebben met ‘leiderschap’ – structuren, gezag en macht, besluitvorming, en rollen en taken van leiders – wordt beargumenteerd dat hierin opmerkelijk veel overlap is te vinden

met het zogeheten ‘organische leiderschapsparadigma’, dat vanaf ongeveer de eeuwwisseling wereldwijd in opkomst is in allerlei organisaties en bedrijven. Vergeleken met drie andere modellen van denken over leiderschap (die bekendstaan als ‘klassiek’, ‘transactioneel’ en ‘visionair’) betekent het organische paradigma een radicale verandering in het denken over leiderschap, volgelingschap en de aard van organisaties. De belangrijkste drie kenmerken van dit paradigma zijn de volgende:

1. Niet de leider staat centraal, maar de interacties van wederzijdse beïnvloeding tussen mensen; leiderschap wordt dan ook gezien als verspreid over de hele organisatie en niet als gebonden aan specifieke posities en rollen. Leden van een organisatie nemen wisselend deel aan het ‘proces’ van leiderschap, als leden van een jazzband.

2. Visie en gedeelde waarden zijn heel belangrijk; deze worden echter niet bedacht en bewaakt door één daarvoor aangestelde leider, maar ze komen tot stand door intensieve en voortdurende interacties tussen de leden. De basis van organisch leiderschap is communicatie, veelal gericht op betekenisverlening.

3. De nadruk ligt op continue en snelle veranderingen, zowel binnen als buiten de organisatie, alsook op flexibiliteit, creativiteit en innovatie. Organisaties waarin organisch leiderschap voorkomt, zijn vaak klein en hebben het karakter van een netwerk. Het doel is om organisch verbonden te blijven met het ‘milieu’ – de sociaal-culturele en fysieke omgeving – waarin de organisatie is geplaatst.

Het hoofdstuk eindigt met zeven aandachtspunten, waarvan de laatste luidt dat kerken in de nabije toekomst veel leden (inclusief formele leiders) nodig hebben die in staat zijn om bij te dragen tot een ‘organische’ vorm van leiderschap: bijvoorbeeld het faciliteren van informele gemeenschappen waar mensen hun eigen ideeën kunnen inbrengen, in interactie met anderen. Leiders in *emerging churches* behoren tot de pioniers op dit terrein.

Hoofdstuk 8 beoogt een leiderschapsdefinitie te bieden die rekening houdt met zowel toonaangevende visies op leiderschap in de EMC als met huidige wetenschappelijke inzichten op dit terrein. Deze definitie is onder meer bedoeld om een focus te verschaffen voor het opleiden van leiders, een onderwerp dat centraal staat in deel C. In vertaling ziet zij er als volgt uit: *Missionair leiderschap heeft betrekking op conversationele [conversational] processen van visievorming, culturele en spirituele vorming, en structuurvorming in een christelijke gemeenschap die individuele deelnemers, groepen, en de gemeenschap als geheel in staat stellen om antwoord te geven op uitdagende situaties en om transformatieve veranderingen aan te gaan die nodig zijn om georiënteerd te raken, of te blijven, op Gods missie in de lokale context.*

Kenmerkend voor deze definitie is dat ze een theologische focus en inhoud heeft – meer dan andere leiderschapsdefinities (inclusief die van sommige christelijke auteurs) die over leiderschap spreken middels niet nader ingevulde uitdrukkingen zoals ‘invloed uitoefenen’ en/of zich vooral richten op specifieke persoonlijke kenmerken van *leiders*. De centrale begrippen in de conceptualisering zoals voorgesteld in dit hoofdstuk – ‘mis-

sionair' [*missional*]; visievorming; culturele en spirituele vorming; Gods missie, enzovoorts – zijn gekozen om EMC-visies over kerk en leiderschap samen te vatten, terwijl aspecten van het in hoofdstuk 7 besproken organische leiderschapsparadigma ook indirect zijn verdisconteerd. Dit blijkt onder meer hieruit, dat niet de eigenschappen van individuele leiders centraal staan, maar dat leiderschap wordt opgevat als een *proces* waaraan meerdere mensen deelnemen, dat visie en (daarmee) gedeelde waarden cruciaal zijn, en dat openheid jegens een veranderende context is voorondersteld.

Een ander kenmerk van deze definitie is dat ze zowel descriptieve als normatieve elementen bevat. De centrale begrippen erin – in het hoofdstuk worden ze uitvoerig toegelicht – zijn *descriptief*, in deze zin dat elke christelijke gemeenschap dimensies kent (op verschillende niveaus) die te maken hebben met (theologische) visievorming (bijv. 'wij willen een gastvrije kerk zijn, omdat...'), cultuur/klimaat (bijv. conflicten worden in de regel niet uitgesproken) en spiritualiteit (bijv. wanneer ervaart men iets van God?), en organisatie/structuren (bijv. 'wie neemt besluiten over wat?'). De definitie kan derhalve gebruikt worden als een heuristisch instrument. Tegelijk – zo wordt beargumenteerd – is de voorgestelde definitie theologisch *normatief* geladen: überhaupt is het spreken over 'missionair' leiderschap al normatief, en de verwijzing naar de oriëntatie op 'Gods missie' is dit uiteraard ook. Niettemin is er bewust ruimte gelaten voor verschillende interpretaties en invullingen van deze termen, alsook voor de keuzes ten aanzien van de benodigde ('transformatieve': te onderscheiden van 'technische') veranderingen, en de rol van – al dan niet formele – leiders hierin, om hiermee recht te doen aan de theologische en culturele diversiteit die nu eenmaal kenmerkend is voor de kerk wereldwijd.

De conclusie van dit hoofdstuk is dat de essentie van de inspanningen rondom missionair leiderschap te maken heeft met het bewust aangaan van leerprocessen, en dat een christelijke gemeente zich idealiter zou moeten ontwikkelen tot een leergemeenschap [*learning community*] om te groeien naar volwassenheid en om effectief haar missie in de wereld te kunnen vervullen. Dit impliceert dat de mensen die deel uitmaken van een gemeenschap – en in het bijzonder de leiders ervan – zelf 'lerend' in het leven moeten staan. Wat zijn de implicaties hiervan voor het theologisch onderwijs, voor zover dit beoogt toekomstige (kerk)leiders te vormen? Deze vraag staat centraal in deel C.

Deel C. Het (theologisch) opleiden van leiders

Hoofdstuk 9 tekent de contouren van de vigerende visies op en praktijken rondom het opleiden van leiders in het Emerging-Missional milieu. Een eerste stap hiertoe is het ontwerpen van een raamwerk van negen vragen, waarin huidige discussies over leiderschapseducatie en theologisch onderwijs zijn verdisconteerd, en waarin de diverse dimensies van de eerder gegeven leiderschapsdefinitie terugkeren. Dit raamwerk dient ertoe om tot een beschrijving te komen die veelomvattend en coherent is. Nadat is beargumenteerd welke vragen relevant en onmisbaar zijn, worden deze ingezet om diverse

EMC bronnen te ondervragen. Deze variëren van artikelen en boeken tot specifieke cursusbeschrijvingen zoals aangetroffen in catalogi van instituten in Australië, Canada, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten of Zwitserland die opleiden tot een mastersgraad in Missional Leadership, of een equivalent hiervan. Kort samengevat zien we de volgende kenmerken van visie en actuele praktijken (m.n. de punten 6-7) rondom het opleiden van (toekomstige) christelijke leiders:

1. *Visie/doel*. In het algemeen is het doel om leiders toe te rusten voor een missionaire kerk [*missional church*] in een postmoderne, post-Christendom context.

2. *Cultuurvorming*. De cultuur van een theologische school is die van een zogeheten 'leercultuur' [*learning culture*]; daarnaast maken studenten deel uit van een intentionele holistische gemeenschap.

3. *Spirituele vorming*. De spirituele vorming van de student is een prioriteit van de opleiding.

4. *Institutionele dimensie*. De theologische school kan worden gekarakteriseerd als een 'lerende organisatie'.

5. *Lokale context*. Theologische opleidingen die programma's aanbieden op het terrein van Missional Leadership werken nauw samen met lokale kerken, in het bijzonder met missionaire gemeenschappen.

6. *Curriculum*. Naast andere vakken, zoals Bijbelvakken, zijn er vier onderwerpen die in elk geval diepgaand de aandacht krijgen: (1) missiologie/missionaire theologie; (2) cultuur/context; (3) leiderschap; (4) spiritualiteit/spirituele vorming.

7. *Onderwijsmethoden en onderwijsfilosofie*. De nadruk ligt op vormen van ervarings- en inductief leren.

8. *Docenten*. De docenten zijn zelf ook zo veel mogelijk actief (geweest) in vormen van missionair leiderschap, en het zijn goede teamplayers.

9. *Studenten*. Lokale kerkelijke gemeenten dienen (jonge) mensen op te sporen met bepaalde talenten, passie en visie, en hen te ondersteunen in een specifieke taak. Bij bleken geschiktheid worden deze individuen gestimuleerd om hun leerproces voort te zetten via bijvoorbeeld een theologische studie.

Hoofdstuk 10 is vergelijkbaar met het vorige hoofdstuk, al draait het nu om visies op en praktijken rondom het opleiden van (toekomstige) christelijke leiders in drie opleidingen in de Lage Landen. Omdat er weinig schriftelijke bronnen voorhanden waren, is een – qua omvang beperkt – empirisch onderzoek uitgevoerd in de voltijdse predikantenopleidingen van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU), de Theologische Universiteit Kampen (TUK) en de Evangelische Theologische Universiteit (ETF) in Leuven.⁵ Twee andere instituten die waren verzocht om te participeren – de Theologi-

⁵ De internationaal en interkerkelijk gerichte ETF kent geen specifieke predikantenopleiding zoals de PthU en de TUK die wel verzorgen, maar de specialisatie *Church & Pastoral Ministries* lijkt er wel op, al zijn er ook studenten die via de MA *Bible & Theology* route uiteindelijk predikant of voorganger worden.

sche Universiteit Apeldoorn (TUA) en het Hersteld Hervormd Seminarie in Amsterdam – kozen ervoor dit niet te doen; daarom vallen ze buiten dit onderzoek.

De introductie van het hoofdstuk legt uit welke onderzoeksmethodiek is gehanteerd om aan gegevens te komen: interviews, *focus groups*, schriftelijke documenten, en het (weliswaar op details aangepaste) format van negen vragen dat in hoofdstuk 9 zijn nut had bewezen. Daarna volgt per instituut een bespreking van de resultaten, waarbij de keus is gemaakt vooral aandacht te besteden aan de visies op leiderschap en leiderschapseducatie. Andere aspecten, zoals de visies van studenten en docenten op de institutionele dimensie, zijn hierdoor relatief onderbelicht gebleven. Het hoofdstuk eindigt met een aantal evaluatieve en concluderende opmerkingen, waarvan de vijf belangrijkste zich als volgt laten samenvatten:

1. De nadruk in de drie onderzochte instituten ligt duidelijk meer op het opleiden van theologen in de zin van academici/wetenschappers dan op het toerusten van toekomstige leiders.

2. Heel weinig docenten en studenten blijken te weten wat er de laatste jaren gaande is in het Emerging-Missional milieu buiten Nederland, inclusief experimenten met en reflecties over missionair leiderschap en het opleiden van leiders, gemeenschapsvorming, spirituele vorming, en *worship*.

3. Binnen de onderzochte opleidingen en hun (kerkelijke) achterbannen lijkt er vooralsnog weinig besef van urgentie als het gaat om het rekruteren en selecteren van toekomstige missionaire leiders.

4. Qua onderwijsmethoden lijkt er vooral een lacune te bestaan wat betreft methoden die specifiek gericht zijn op het integreren van theoretische reflectie, het leren van ervaring, en persoonlijke leiderschapsontwikkeling.

5. De onderwijsfilosofie van de drie instituten kan nog nader worden geëxpliciteerd.

Het hoofdstuk eindigt met de aankondiging dat behalve deze uitdagingen er nog andere zijn, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

Hoofdstuk 11 draagt de titel *semper reformanda*, hetgeen al iets suggereert over de focus ervan. Het doel is te formuleren in welke opzichten protestantse theologische opleidingen idealiter dienen te veranderen, in het licht van zowel recente wetenschappelijke inzichten als van visies op en praktijken van leiderschapseducatie in het Emerging-Missional milieu die hiermee sporen. Gekozen is om wederom per opleiding – PThU, TUK, ETF – commentaar te geven, met daarbij de verwachting dat de besproken thema's en concrete suggesties *mutatis mutandis* ook relevant kunnen zijn voor andere instituten die eveneens beogen toekomstige leiders (voorgangers, predikanten) op te leiden.

Tegen de achtergrond van de sterk toenemende vraag, onder meer geuit in internationale theologische tijdschriften, om een duidelijker focus in opleidingen voor predikanten en voorgangers op (a) het thema leiderschap en (b) het opleiden voor missie in een con-

text van post-Christendom, worden – samengevat – de volgende vier uitdagingen geformuleerd voor de PThU:

1. Hanteer ‘leiderschap’ als een integratieve focus van het curriculum. Onderkend wordt dat dit weerstanden zal oproepen – alleen al vanwege de terminologie, alsook omdat men niet vertrouwd is met recent wetenschappelijk onderzoek over leiderschap.

2. Geef inhoudelijk meer aandacht aan het thema leiderschap, gezien vanuit sociologische, psychologische, theologische en missiologische invalshoeken, alsook vanuit inzichten uit de complexiteitstheorie en organisatie-theorie, en in verbinding met thema’s als missionaire verbeelding en innovatie, creativiteit en kunst, en metaforisch taalgebruik. Wat bovenal aandacht behoeft, is theologische *visievorming* voor de kerk in de 21^e eeuw en de implicaties daarvan voor leiderschap in de kerk.

3. Neem het thema ‘missionair leiderschap’ en de consequenties daarvan serieus, onder andere voor wat betreft de rekrutering en selectie van toekomstige (creatieve, innovatieve, en pionierende) leiders in de kerk; opgemerkt wordt overigens dat dit vooral een taak is van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) zelf, in samenwerking met de PThU.

4. Geef meer aandacht aan spirituele vorming, bijvoorbeeld rondom de vraag hoe academische kennis te integreren met persoonlijke spiritualiteit, zoals de beoefening van het gebed.

Na deze vier aanbevelingen volgt een bespreking van mogelijke problemen en weerstanden waarmee moet worden omgegaan als de PThU daadwerkelijk zou besluiten om genoemde punten te implementeren.⁶

Voor de Theologische Universiteit Kampen is de uitdaging om het curriculum en de onderwijspraktijk meer consequent vorm te geven conform wat er in eerdere jaren op papier al aan visie en doelen is geformuleerd. Verder wordt de TUK opgeroepen om *immersion experiences* te bieden aan hun studenten, dat wil zeggen uitdagende leeromgevingen die de student uit zijn comfortzone c.q. uit de universiteitsbibliotheek haalt, waardoor er extra zinvolle leereffecten kunnen optreden.

De Evangelische Theologische Universiteit in Leuven geeft zowel in haar visie en missie als in het curriculum expliciet aandacht aan leiderschap, al is vanuit het empirische onderzoek wel de indruk verkregen dat – vooral wegens het hoge academische gehalte van de opleiding – binnen de ETF de nadruk ligt op de ‘leider-als-expert’, met name op het gebied van theologie. Zonder iets af te doen van het belang van theologische expertise, wordt als uitdaging voor de ETF geformuleerd om breder in te zetten als het gaat om het thema leiderschap, in het bijzonder wat betreft de persoonlijke leiderschapsontwikkeling van studenten.

⁶ Overigens betekent dit niet dat men hier helemaal geen aandacht voor heeft: de PThU is in verandering, en dit betreft ook de genoemde thema’s.

Het hoofdstuk eindigt met een onderdeel over onderwijsmethoden, waarvan eerder (zie hoofdstuk 10) al was opgemerkt dat hierin nog verbeteringen mogelijk en wenselijk zijn.

Hoofdstuk 12 beantwoordt in kort bestek de onderzoeksvragen van deze dissertatie zoals die vermeld werden in het eerste, introducerende hoofdstuk. Aansluitend volgen er rondom elk van de besproken thema's concluderende reflecties en suggesties voor nader onderzoek. Aangezien deze voorstellen voor verder onderzoek vooral van belang zijn voor academici, laten we ze weg uit deze – voor een breed publiek geschreven – samenvatting. We sluiten af met het formuleren van een drietal, gecomprimeerd geformuleerde, algemene aandachtspunten die ons inziens in het bijzonder van belang zijn, denkend op de uitkomsten van dit onderzoek.

1. Een van de voornaamste positieve bijdragen van de EMC ligt hierin dat deze 'conversatie' vruchtbaar kan uitwerken op gesprekken en theologische reflectie in de wereldwijde kerk, in het bijzonder waar het thema's betreft met betrekking tot missionaire theologie en ecclesiologie. Dit geldt met name voor die vormen van discours in de EMC die niet worden ontsierd door vormen van ideologisch taalgebruik, een *better-than-thou* houding richting traditionele kerken,⁷ een gebrek aan zorgvuldige theoretische of theologische onderbouwing, of te weinig besef van een mogelijk hiaat tussen retoriek en de geleefde realiteit van alledag. Gelukkig zijn dergelijke bijdragen ruimschoots voorhanden – meer dan critici van de EMC soms lijken te beseffen.

2. Gemeenschappen die zichzelf beschrijven in *emerging* en/of *missional* termen of equivalenten hiervan kunnen worden getypeerd als een belangrijke Research & Development afdeling van de kerk waarvan veel valt te leren, met name voor zover er hierin aantoonbaar sprake is van de volgende kenmerken die overeenstemmen met EMC-visies en idealen:

- a. innovatieve, participatieve en contextueel afgestemde vormen van liturgie [*worship*];
- b. christelijke gemeenschapsvorming waarin gastvrijheid en (leren van de) ontmoeting /conversaties met andersdenkenden – inclusief aanhangers van andere religies of van geen religie – een belangrijke plaats hebben, zonder dat dit ten koste gaat van de eigen identiteit;
- c. een holistische vormgeving van het christelijk geloof die, verwachtingsvol gericht als deze is op het actuele handelen van de Drie-enige God in diens voortgaande missie, leidt tot de transformatie van individuen en groepen, alsook tot positieve sociale veranderingen in de lokale context;
- d. creatieve en eigentijdse vormen van (missionaire) communicatie, met gebruikmaking van digitale media en van metaforen die tot de verbeelding spreken;

⁷ Ons inziens lijkt in veel contexten een nauwe samenwerking [*mixed ecology*] tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn de beste weg voorwaarts; daarbij passend is een lerende en kritisch 'waarderende' houding van *beide* partijen.

e. missionair leiderschap en alles wat daarbij komt kijken, zoals gerichte aandacht voor processen die te maken hebben met theologische visievorming, intermenselijke relaties en aspecten van de ‘gemeenschapscultuur’, of spirituele vorming; alsook voor het identificeren, ontwikkelen en ondersteunen van nieuwe (jonge) leiders, en voor het ‘leren’ door de gemeenschap als geheel.

3. De EMC legt terecht de vinger bij het strategische belang van het open en eerlijk onder de loep nemen van onze ‘paradigma’s’ ten aanzien van de identiteit en roeping van de kerk (en de rol van leiderschap hierin), en om dit óók te doen ten aanzien van de *vorming/opleiding* van toekomstige leiders zoals die plaatsvindt in theologische instituten. Daar blijft het niet bij: in het Emerging-Missional milieu zijn er ook allerlei concrete en – naar het zich laat aanzien – vruchtbare praktijken te vinden rondom de theologische, persoonlijke en spirituele vorming van christenen die hun plek willen innemen in leiderschapsprocessen in missionaire gemeenschappen in een sterk veranderende cultuur. Het lijkt ons zinvol als Nederlandse opleidingen tot predikant en voorganger diepgaand kennismaken van dergelijke onderwijspraktijken, niet het minst waar deze gebruikmaken van innovatieve didactische methoden.

De kern van dit proefschrift, kort gezegd, is de overtuiging dat wegens allerlei complexe maatschappelijke en culturele ontwikkelingen waar de EMC terecht de aandacht op vestigt, veel kerken en kerkelijke opleidingen in westerse landen zoals Nederland zich op een historisch kruispunt [*crossroads*] geplaatst zien, waar strategische keuzes zullen moeten worden gemaakt ten aanzien van de te volgen richting. Onze bedoeling is geweest om de contacten tussen participanten in de EMC enerzijds en die in meer ‘traditionele’ kerkelijke kringen anderzijds te bevorderen, vanuit de overtuiging dat we veel van elkaar kunnen leren, en elkaar kunnen bemoedigen en bijstaan. Dit zal in het bijzonder het geval zijn als ons gemeenschappelijk oog gericht blijft op het licht van genade en verzoening dat afstraalt van het kruis van Christus.